

wordt. Met deze momenten als uitgangspunt zijn diverse archieven benaderd en wordt een kenschets gegeven van de omslagpunten in het stedelijk kunstbeleid, samen met hun voorgeschiedenis en hun gevolgen.

Hoewel er op deze werkwijze wel wat valt af te dingen, is een lezenswaardig overzicht ontstaan van de ontwikkeling van het Rotterdamse kunstbeleid en het functioneren van de Kunststichting binnen de driehoek van politiek, ambtenarij en kunstinstellingen. Zo valt onder meer te lezen dat beslissingen op het gebied van de kunsten tot in de jaren vijftig een ad hoc karakter hadden en dat de kunstinstellingen een grote mate van vrijheid genoten. In 1953 wordt de overgang naar een meer planmatig beleid zichtbaar, hetgeen in 1958 uitmondt in een programma voor het kunstbeleid. In de loop van de jaren zestig worden de deels voorlopige voorzieningen uitgebouwd tot een aanbod dat alle kunsten bestrijkt. Onder invloed van de maatschappelijke omwentelingen in de jaren zestig, krijgt het kunstbeleid in de jaren zeventig een sturend karakter en verwerft het een zelfstandiger positie binnen het gemeentelijk beleid. Vanaf de jaren tachtig is er sprake van een versobering en een verzakelijking van het kunstbeleid, mede als gevolg van de schaalvergroting binnen de kunsten.

De Rotterdamse Kunststichting heeft in de loop van haar bestaan, in nauwe samenhang met de bovengenoemde ontwikkelingen, een aantal metamorfosen doorgemaakt. Volgens Carin Gaemers is het in hoge mate aan de soepele organisatiestructuur van de instelling te danken, dat zij zich steeds aan veranderende politieke, maatschappelijke en personele omstandigheden heeft weten aan te passen, al was het niet zelden met vertraging. Het is jammer dat de onderzoeker de jongste gebeurtenissen niet in haar slotbeschouwing heeft kunnen betrekken.

Susanne Janssen

M. Hellevoort, *Werken als zuurdesem. Vijftig jaar Katholiek Vrouwen­dispuut 1946-1996* (Amsterdam: Babylon-De Geus, 1996, 143 blz., f29,90, ISBN 90 6222 310 9).

Kort na de oproep van paus Pius XII aan Italiaanse vrouwen om zich in het openbare leven te begeven, werd in Nederland in 1946 het Katholiek Vrouwen­dispuut (kortweg het dispuut) opgericht. Deze organisatie van hoog opgeleide katholieke vrouwen voelde zich verantwoordelijk voor de vorming van vrouwen en meisjes ter voorbereiding op hun maatschappelijke taken en functies. In opdracht van het dispuut schreef de historica Marieke Hellevoort *Werken als zuurdesem* waarin zij de vijftig-jarige geschiedenis belicht tegen de achtergrond van ontwikkelingen in 'de katholieke wereld en de vrouwen­beweging'. In de periode tot aan 1960 ziet zij het dispuut vooral als motor voor de politieke participatie van vrouwen. De jaren zestig zouden gekenmerkt worden door een verbreding van de aandacht, waarin kerkelijke ontwikkelingen de hoofdrol speelden. Het daarop volgende decennium verbrak het dispuut haar contacten met de KVP en met organisaties van katholieke intellectuelen en zocht aansluiting bij 'de' vrouwen­beweging. De verschillen tussen de leden op kerkelijk-religieus en politiek-maatschappelijk gebied kwamen sindsdien sterker naar voren. Door diversiteit in belangstelling en opinie ontwikkelden de kringen waarin de leden georganiseerd waren zich tot autonome eenheden met een eigen gezicht. Het bestuur verlegde haar aandacht vooral naar vertegenwoordiging in diverse nationale en internationale vrouwen­koepels.

In het afsluitende hoofdstuk gaat Hellevoort op zoek naar interpretaties en constructies van 'katholiciteit' en 'vrouwelijkheid' die in het vijftigjarig dispuut-bestaan opgeld deden. Betreffende het katholiek-zijn constateert Hellevoort dat dit na 1970 dermate problematisch werd, dat het dispuut zich er als organisatie niet meer mee kon identificeren. Voor de leden fungeert een gedeelde katholieke traditie sindsdien als gemeenschappelijke noemer. De invulling die het dispuut aan 'vrouwelijkheid' gaf, steunde tot in de jaren zeventig op de destijds invloedrijke katholieke psycholoog F. J. J. Buytendijk, volgens wie mannen en vrouwen weliswaar

verschillen maar gelijkwaardig en complementair zijn. Het dispuut ontleende aan deze visie haar legitimatie voor de politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid van vrouwen. Ironisch genoeg werden Buytendijks opvattingen later door bisschop Simonis gebruikt om vrouwen te wijzen op hun dienstbaarheid en hun specifieke verantwoordelijkheden binnen het gezin. Het dispuut had toen reeds aansluiting gevonden bij organisaties die weliswaar bewustwording en emancipatie van vrouwen voorstonden, maar zich niet herkenden in de kritiek op het gezin, op mannen en mannelijkheid zoals die in radicalere kringen werd geventileerd.

Het is verheugend dat Hellevoort met deze publicatie de bestudering voortzet van een thema dat nog weinig aandacht heeft gekregen'. Door de geschiedenis van het dispuut te onderzoeken vanuit het perspectief van sekse en religie, nuanceert zij zowel het beeld van 'de' katholieke geschiedenis als van 'de' vrouwenbeweging. Het is Hellevoorts verdienste dat zij het dispuut portretteert als een organisatie waar de vraag naar de betekenis van kerk en geloof voor het vrouw-zijn van de betrokkenen steeds speelde, maar waarop het antwoord niet vastlag en waarop uiteindelijk geen eenduidig antwoord mogelijk bleek. Bij dit portret wil ik evenwel enkele kritische kanttekeningen plaatsen.

Een eerste opmerking betreft de begrippen die Hellevoort hanteert. Bijvoorbeeld het begrip politiek dat zij als vrij centraal veronderstelt in de beginfase van het dispuut, Hellevoort verstaat hier blijkbaar onder het voeren van actie voor de representatie van katholieke vrouwen in het bestuur van gemeente, provincie en rijk via de partijpolitiek en het daadwerkelijk zitting nemen in deze vertegenwoordigende besturen. Voor enkele dames uit het dispuut zal dit zeker zo geweest zijn. Misschien is het feit dat het dispuut Marga Klompé graag ziet als haar boegbeeld mede debet aan het ook door Hellevoort gereproduceerde beeld van het dispuut als een organisatie die politieke participatie hoog in het vaandel droeg. Maar zomin als vrouw-zijn, vrouwelijkheid en vrouwenbelangen voor Klompé prioriteit hadden, zomin had het begrip politiek dat voorde meerderheid van de dispuutleden, althans niet in bovengeschetste betekenis. Zij definieerden politiek in navolging van paus Pius XII als het deelnemen aan het openbare leven waarvoor zij als vrouw een specifieke verantwoordelijkheid droegen. Voor die deelname was vorming nodig: op godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk niveau. Deze niveaus stonden niet los van elkaar maar waren noodzakelijk met elkaar verweven. Het onderscheid — soms zelfs de tegenstelling — die Hellevoort suggereert tussen vorming en politiek, tussen maatschappelijke betrokkenheid en politieke participatie werd destijds niet zo beleefd. Soortgelijke opmerkingen zouden ook gemaakt kunnen worden over begrippen als kerk, katholicisme, vrouwen/vrouwelijkheid die door Hellevoort mijns inziens te weinig gecontextualiseerd worden.

Een volgende opmerking betreft de representativiteit van het door Hellevoort geschetste portret. Dit wordt mijn inziens te sterk gekleurd door de wijze waarop bestuursleden en enkele 'kopstukken' tegen bepaalde zaken aankeken. In die zin is Hellevoorts geschiedenis van het dispuut een organisatiegeschiedenis, maar wat 'gewone' leden eraan beleefden, wat voor hen de betekenis van het lidmaatschap was, blijft onbelicht. Daarmee bevestigt zij het beeld van het dispuut als een elite-organisatie van enkele dames die door hun uitgebreide familie- en kennissennetwerk invloed uit konden oefenen. Een aspect dat nader onderzoek verdient, en Hellevoort stipt dit terloops aan, is dat veel dispuutleden elkaar kenden via de meisjeslycea en dat diverse dispuutleden zelf bij het onderwijs aan meisjes betrokken waren. Hier ontstonden ook de banden tussen leken en religieuzen en werden de eerste aanzetten gegeven voor het 'bij de tijd' brengen van onderwijs en religieus leven. De noodzaak van vorming, gericht op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van vrouwen en meisjes, stond voor deze groep niet ter discussie. Dat die vorming door het dispuut werd ingevuld vanuit hetgeen zij voor vrouwen goed achtte en dat het dispuut daarbij een superioriteit aan de dag legde die door de vrouwen en meisjes voor wie de vorming bedoeld was weleens op weerstand stuitte, komt in Hellevoorts portret helaas niet naar voren.

Bovenstaande kritiekpunten nemen niet weg dat Hellevoorts *Werken als zuurdesem* een degelijke voortzetting is van eerder ingezet onderzoek, dat het aanzet tot toegespitst onderzoek, stimuleert tot het doordenken en contextualiseren van centrale begrippen en uitnodigt tot het stellen van nieuwe vragen.

José Eijt

1 Zie: Marjet Derks, Catharina Halkes, Annelies van Heyst, ed., *'Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baam, 1992); José Eijt, "Vrouw waartoe zijt gij op aarde...?" Het katholieke leergezag over vrouwen en het vrouwbeeld in enkele katholieke vrouwenorganisaties in de twintigste eeuw, in: Catharina Halkes, Vefie Poels en Dorry de Beijer, ed., *Boeiende beelden. Feministische en christelijke visies op de mens als vrouw en man* (Nijmegen/Baam, 1992) 39-61; Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam, 1994).

G. A. van der List, *De macht van het idee. De VD en het Nederlands buitenlands beleid* (Dissertatie Leiden 1995, Politiek bestuurlijke studiën XIV; Leiden: DSWO Press, 1995, 492 blz., f75,55, ISBN 90 6695 117 6).

Van der Lists *De macht van het idee* bevat een uitgebreide weergave van de buitenland-politiek van de VVD, zowel van partijstandpunten als het beleid dat VVD-ers als minister hebben gevoerd. Centrale vraag voor Van der List is, of de politiek van de VVD liberaal genoemd kan worden. Hij onderscheidt drie stromingen op het terrein van de buitenlandse politiek, namelijk een conservatieve, een liberale en een sociaal-democratische. Een viertal thema's of tradities waren kenmerkend voor het Nederlandse liberalisme, namelijk 1) het belang van de neutraliteit, 2) de onwenselijkheid van een sterke bewapening, 3) het belang van vrijhandel, en 4) de afwijzing van een sterke aristocratische rol op het terrein van het buitenlands beleid en een streven naar democratisering.

De ontwikkelingsgang van de buitenlands-politieke opvattingen van de VVD wordt vervolgens chronologisch gepresenteerd en onderverdeeld in elf fasen, die grotendeels overeenkomen met de naoorlogse kabinetten. Al snel blijkt dat de opvattingen van de VVD veeleer conservatief dan liberaal moeten worden genoemd. Dat betreft in de eerste plaats de dekolonisatie-kwestie, zowel betreffende Indonesië als Nieuw-Guinea. De liberalen onderscheidden zich in de jaren vijftig daarnaast vooral door het pleiten voor versterking van de defensie. Ten aanzien van de Europese integratie bestond terughoudendheid. De EEG moest vooral een economische gemeenschap blijven en zich openstellen voor nieuwe leden. Het nieuwe terrein van ontwikkelingssamenwerking werd met een zakelijk wantrouwen bezien.

Na het vertrek van politiek leider P. J. Oud in 1963 veranderde er eigenlijk niet veel, onstateert Van der List. Er ontstond meer enthousiasme voor de Europese integratie in de jaren zestig, maar er bleef vooral veel hetzelfde, hetgeen ook in de jaren zeventig het geval was. De VVD deed van zich spreken door een harde en soms onredelijke oppositie tegen het buitenlands beleid van het kabinet-Den Uyl. In het algemeen werd dat kabinet, met name de ministers M. van der Stoep en vooral J. Pronk, verweten teveel oog te hebben voor 'hogere doeleinden' en te weinig voor het Nederlands belang.

Veel aandacht besteedt Van der List aan het eerste kabinet-Van Agt, de roerige jaren 1977-1981 en aan het ministerschap van C. A. van der Klaauw. Over diens rol oordeelt Van der List, net als verschillende andere commentatoren, kritisch: hij was niet in staat zijn standpunten adequaat naar voren te brengen in het parlement en droeg door zijn onduidelijkheid zelfs bij aan het verbrekken van de traditionele consensus over buitenlands beleid in de Nederlandse maatschappij.

Ook voor wat betreft de jaren tachtig constateert Van der List dat in de VVD spake was van